

УДК 811.161.2'373

ІХТІОНІМИ В НАРОДНІЙ ТВОРЧОСТІ**Марега Ю. А.**

У статті досліджено особливості функціонування іхтіонімів у народній творчості. Виділено лексико-семантичні групи іхтіонімів у складі паремій. Звернено увагу на символічне навантаження назв риб.

Ключові слова: іхтіоніми, народна творчість, конотація, символи, лексико-семантичні групи.

В статье рассмотрены особенности функционирования ихтионимов в народном творчестве. Представлены лексико-семантические группы ихтионимов в составе паремий. Проанализировано символическое значение названий рыб.

Ключевые слова: ихтионимы, народное творчество, коннотация, символы, лексико-семантические группы.

The article is devoted to the investigation of the peculiarities of ichthyonyms used in folk arts. The lexical and semantic groups of such ichthyonyms are given. Some symbolical connotations are analyzed.

Key words: ichthyonym, folk art, connotation, symbols, lexical and semantic groups.

Українська народна творчість відбиває духовне багатство свого народу, національно-мовний колорит, систему його традицій та вірувань.

Серед складних і багатогранних відносин людини з навколишнім світом особливе значення для розвитку людського суспільства мало взаємовідношення “людина – природа”. Різні почуття і переживання людини, що виникають у процесі пізнання природи, знайшли відображення у мові в утворенні людської “другої природи”, зокрема, в усталених словесних комплексах, що є мовними пам’ятками культурної історії народу [8, с. 13]. Упродовж віків людство співіснувало з тваринним світом. Вивчаючи поведінку тварин, люди акумулювали свої знання у народній творчості.

У сучасному мовознавстві дослідженню зоонімів (назв тварин) присвячено низку розвідок. Серед них цікавою є іхтіологічна лексика, досліджена у працях В. Т. Коломієць “Происхождение общеславянских названий рыб”, В. В. Усачової “Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации. Обратный словарь”, В. В. Куйбіди “Народні іхтіоніми: формування, класифікація, етимолого-семантичний аналіз”, “Історія вивчення народних назв риб”, Р. В. Міняйла “Семантичний аналіз назв риб центрально- та східнослов’янського ареалу”, О. С. Герда “О русских названиях рыб” та ін.

Серед іхтіонімів (від грец. ἰχθύς “риба”, ὄνομα “ім’я”) – назв риб виділяються наукові (в’юн, карась, лосось, лин, лящ, сом) та народні (оюн, краснопірка, окунець, щупак, чарноха та ін.). Крім наукових праць, іхтіологічна лексика широко представлена в художній літературі та народній творчості.

Фактичним матеріалом для дослідження слугували українські народні казки, легенди, пісні, усмішки, сонники, вірування, прикмети, прислів’я, приказки та інші твори, у яких наявні назви риб.

На думку В. В. Усачової, у народній іхтіоніміці часто наявний елемент метафори, художнього образу, суб’єктивної оцінки реалій. У назвах-словосполученнях яскраво проявляється образність, асоціативність народного мислення. Народні найменування підкреслюють найсуттєвіше в реалії – зовнішні ознаки, схожість з іншими предметами, тваринами [16, с. 107].

Усі іхтіоніми, вживані в українській народній творчості, можна поділити на дві групи:

1) узагальнена назва надкласу щелепноротих хребетних – *риба*; представлена у фольклорі досить широко;

2) назви конкретних представників іхтіофауни; найчастіше представленими є: *в'юн, камбала, карась, лин, лящ, окунь, оселедець, сом, щука* та ін.

У ранньому християнстві риба була прийнята як символ Христа багатьма Отцями Церкви. Грецька аббревіатура ІХТІОС – ім'я Ісуса, читається як "риба" і є першою монограмою Христа. Саме братам-рибалкам, своїм першим учням, Ісус сказав, що вони будуть "ловцями людей". Віруючі, учні Христа, як і Він сам, уподібнювалися риbam, які перебувають у безпеці лише у "воді вчення". Три переплетених риби або три риби з однією головою символізують Трійцю [6, с. 2]. Риба як знак у слов'ян була невід'ємним атрибутом одягу, побутових речей, культових споруд.

У багатьох світових релігіях, у тім числі й християнстві, страва із риби є ритуальною на поминках, весіллі, на святій вечері до Різдва та на інших найвизначніших подіях у житті людини. Обов'язковим є зображення риби на іконах Тайної вечері.

У християнському символі *риба* поєдналися християнські та язичницькі вірування. Із давніх-давен людина пов'язувала рибу, мешканку водної стихії, із зародженням життя на землі. Риба могла приносити мул з дна первозданного океану і нього створювати землю. А могла служити опорою землі, яка в цьому випадку трималася на одній, трьох або семи рибах, що плавають у світовому океані. За народним повір'ям, варто було риби махнути хвостом, і починалися землетруси [6, с. 3].

Цікавим об'єктом в українській народній творчості є *Риба Андрій* – міфологічна істота, що живе у воді. Із цим міфонімом-іхтіонімом пов'язано багато вірувань: вважається, що козаки оселялись біля Дніпра або взагалі на островах, щоб радитись з Рибою Андрієм при прийнятті важливих рішень. Подейкують, що Риба Андрій був консультантом Богдана Хмельницького в часи Визвольної війни. Якщо ж ти хочеш особисто познайомитись із Рибою Андрієм – частіше гуляй поблизу Дніпра і ти обов'язково його побачиш [3, с. 2].

Назви риб з найдавніших часів зустрічаються у міфології, Біблії, фольклорі. Риби, зображені як священні створіння, мали певне символічне значення (силу, натхнення, мудрість, достаток). У багатьох мовах іхтіоніміка охоплює значний корпус лексичних одиниць, в основу яких покладені відомі назви риб, що мають подібну і різну символіку.

Іхтіоніми, зафіксовані в народних сонниках (збірках тлумачення снів), містять негативні і позитивні конотації, наприклад: підсмажений лин сниться до печалі; щука – до сварки з ким-небудь [6, с. 2]; позитивні конотації пов'язані з іхтіонімами *карась, окунь*: карасі сняться до грошей; ловити карася – успішна справа; як присниться окунь живенький у чистій воді – то будуть гроші [6, с. 2]; Гіперонім *риба* не має однозначного трактування: рибу бачити – клопіт; риба сниться на дощ, негодую; якщо риба сниться молодіці – до вагітності; чистити живу рибу – до забави [6, с. 2].

У народній творчості іхтіоніми часто вживаються як порівняння:

- *битися, як риба, об лід* [12, с. 166] – жити в тяжких матеріальних умовах;
- *бути або почувати себе, як риба в воді* [12, с. 166] – почуватися невимушено, вільно; або бути обізнаним, впевненим;
- *бути, жити з ким-, чим-небудь, як риба з водою* [4, с. 498] – перебувати в абсолютній згоді, мирі;
- *верткий, як в'юн* [1, с. 10] – хитрий, підлесливий;
- *дитиночка, як линочок* [15, с. 438] – здорова, гарна дитина;
- *кидатися, як щупак на сковорідці* [17, с. 783] – дуже сильно, надзвичайно;
- *мовчати, як риба* [17, с. 597]; *німий, як риба* (15, с. 566) – нічого не говорити;
- *набравсь, як лин мулу* [15, с. 602] – вдосталь, дуже багато;
- *як карась, у вершу лізти* [17, с. 286] – поводитися необережно, нерозсудливо;
- *як рибі парасолька* [17, с. 598] – категоричне заперечення, зовсім не потрібен.

Риба виступає також символом згоди: *ми з тобою, як риба з водою* [4, с. 498–499], або навпаки, незгоди (іронічно): *ми з тобою – як риба з водою: я на лід, а ти лід спід* [7, с. 154].

Народна мудрість найбільше акумулюється у пареміологічних творах, зокрема прислів'ях та приказках.

Концептуалізація іхтіонімів у народній творчості дуже потужна і часто ґрунтується на засадах співвіднесення стереотипів рибного світу та рис людини. Одним із найуживаніших іхтіонімів, що вказує на ворожість та хижість, є *щука*: *на те щука в морі, щоб карась не дримав* [15, с. 277]; *пливе щука з Кременчука – куди гляне, трава в'яне* [15, с. 663]; *хоч щука вмерла, а зуби не вмеруть* [15, с. 96].

На основі співвіднесеності стереотипів рибного світу і рис людини можна виділити такі лексико-семантичні групи:

- 1) Обережність: *і риба не плине проти бистрої води* [15, с. 89].
- 2) Сміливість, рішучість, впевненість: *треба ходити, як лину по дну* [15, с. 176]; *як рибка у воді* [15, с. 272].
- 3) Жадібність, ненажерливість: *рибу їж, та рибалку не з'їж* [15, с. 536].
- 4) Гордість, зверхність, поважність: *напузався, якменьок* [15, с. 537]; *велика риба* [17, с. 596] – поважна особа, впливова людина.
- 5) Настирливість, упертість: *і знов за рибу гроші* [15, с. 172]; *став, як окунь проти води* [7, с. 169].
- 6) Ворожість, злість: *окунь з раком не помиряться* [15, с. 209]; *нема риби без ості, а чоловіка без злості* [15, с. 178].
- 7) Хитрість, підлесливість, підступність: *вертиться, як оюн (в'юн) в ополонці; крутиться, як посолений в'юн* [15, с. 170]; *ходить в'юном – підлещуватись, догоджати* [17, с. 746]; *ловити рибу в каламутній воді* – хитрувати для власної вигоди [12, с. 166]; *і рибу наловити, і ніг не намочити* – будучи винним, уміло уникнути покарання [12, с. 166].

8) Нерішучість, безхарактерність, невизначеність: *ні риба, ні м'ясо* [12, с. 166].

Екзистенційні риси буття відбиті у пареміях:

- 1) Життєвий досвід, характер життя: *не вчи щуку плавати; риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще* [15, с. 437]; *щоб рибу їсти, треба в воду лізти* [7, с. 90]; *не буде риба раком* [15, с. 266]; *риба рибою живе, а люди людьми* [15, с. 518]; *стало на рибу, стане і на юшку* [1, с. 10]; *держись берега, а риба буде* [15, с. 128]; *козак не без долі, риба не без луски* [1, с. 10]; *риба шукає, де глибше, а чоловік, де краще* [15, с. 438]; *риба смердить (гниє) від голови* (який лідер, такий і колектив) [15, с. 286].
- 2) Життєві труднощі: *б'юся, як риба об лід* [15, с. 131]; *як риба ся ловить, то хліб ся не родить* [7, с. 28]; *на безриб'ї і рак – риба* [7, с. 39].
- 3) Несправедливість, невдача: *лин виринає, а карася очешуть* [15, с. 99]; *ловили, ловили, та й піймали сома* [15, с. 119]; *або рибку з'їсти, або на дно сісти* [15, с. 213].

У деяких прислів'ях та приказках спостережено римовані обігрування: *що сомина, що свинина* [15, с. 364]; *нема над м'ясо свинини, а над рибу линини* [1, с. 10]; *обернися, поросся, на карася!* [15, с. 43]; *рибка без хліба бридка* [15, с. 542]; *риба та зайці приведуть у старці* [15, с. 552]; *чумак чумака таранею допіка, а сам у його з воза потягує чабака* [15, с. 590]; *одна дяка, що за рибу, що за рака* [15, с. 360].

У народній творчості іхтіоніми часто набувають зменшено-пестливих (демінітивних) форм. Зокрема, вони часто використовуються у народних піснях. Наприклад, демінутиви *“рибка – рибонька – рибочка – рибчина”* вживаються як традиційні народнопоетичні звертання до коханої дівчини, жінки, тому риба виступає символом коханої людини:

Гей, гей, га, уха-ха, дівчино, рибчино молода! [13, с. 66];

Ой Боже мій милосердний, ти шовкова нитка! Всі рибки сюди ходять, моєї не видко! [4, с. 500].

Знайдено демінутивну форму іхтіоніма *окунь* для підсилення порівняння у жартівливій пісні:

А я собі гуляю, як рибка по Дунаю, як рибка з окунцями, я, молода, з хлопцями [13, с. 14].

На відміну від прислів'їв та приказок, в українських народних піснях іхтіоніми малопродуктивні.

Своє відображення назви риб рідко знаходять і в анекдотах:

Здibalися два рибаки.

– *Що ти зловив?*

– *Щупака.*

– *А я видру.*

– *Е, коли ти видреш, то я кину, – та й кинув щупака в воду.*

Таким чином, усна народна творчість яскраво відбиває мовну картину світу, багате образне мислення народу. У фольклорі втілено життєвий досвід цілих поколінь. Іхтіоніми як складові компоненти народної творчості мають різне символічне навантаження: ворожість, злість, байдужість, улесливість, хитрість, безхарактерність, жадібність, сміливість, жвавність, здоров'я, плодючість.

Література

1. Берлізов А. А. Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я / А. А. Берлізов. – Чернігів, 1959. – 84 с.
2. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашов. – К., 1993. – 414 с.
3. Відомості про рибу Андрія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ryba.dp.ua/?page_id=2. – Назва з екрана.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
5. Коваль А. П. У світі крилатих висловів / А. П. Коваль, В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1973. – 335 с.
6. Народні вірування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: traditions.org.ua. – Назва з екрана.
7. Народ скаже, як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки. – К. : Веселка, 1973. – 228 с.
8. Петрова Н. Д. Лінгво-гносеологічні основи динаміки фразеологічної номінації (на матеріалі англійської фразеології живої природи) : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 / Петрова Н. Д. ; Київський держ. лінгв. ун-т. – К., 1996.
9. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 8. – 1970–1980.
10. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / В. Сокіл. – К., 1995. – 158 с.
11. Ужченко В. Д. Семантика українських зоофразеологізмів в етнокультурному висвітленні : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ужченко В. Д. – Луганськ, 2000. – 248 с.
12. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 224 с.
13. Українські народні жартівливі пісні / упор. Володимира Єсипка. – К. : Техніка, 2005. – 232 с. – (Народні джерела).
14. Українські народні казки : в 2 кн. – К., 1994. Кн. 1. – 1994.
15. Українські прислів'я, приказки і таке інше / спорудив М. Номис. – К., 1993. – 768 с.
16. Усачева В. В. Славянская ихтиологическая терминология: Принципы и способы номинации : обратный словарь / В. В. Усачева. – М., 1993. – 352 с.
17. Фразеологічний словник української мови : в 2 кн. / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К., 1999. – 984 с.